

# CIVITATES HISPANIAE

## Urbanisation on the Iberian Peninsula during the High Empire

Samenvatting van het proefschrift  
te verdedigen op woensdag 19 december 2018  
klokke 16:15 uur in het Academiegebouw  
Rapenburg 73 te Leiden  
door  
Pieter Hubert Antoine Houten  
geboren te Gronsveld  
in 1984.

# CIVITATES HISPANIAE: URBANISATIE OP HET IBERISCH SCHIEREILAND TEN TIJDE VAN HET PRINCIPAAT

Het proefschrift behandelt de stedelijke systemen van Romeins Spanje en Portugal. Daarbij staan twee doelstellingen centraal. Enerzijds bieden de zes hoofdstukken een zo volledig mogelijke reconstructie van de stedelijke netwerken van de provincies *Hispania Citerior*, *Baetica* en *Lusitania*. Anderzijds beoogt het proefschrift de gereconstrueerde patronen van verstedelijking te verklaren. Uitgangspunt hierbij is dat deze patronen alleen dan goed kunnen worden geduid wanneer zij zowel vanuit diachroon als vanuit synchroon perspectief worden bestudeerd.

De reconstructie en bestudering van de stedelijke systemen van Romeins Spanje en Portugal is geen eenvoudige taak. In de eerste plaats is het merendeel van de wetenschappelijke literatuur geschreven in de verschillende talen die gesproken worden op het Iberisch Schiereiland. Daarnaast bestaat er geen eenduidige definitie van de antieke stad, een essentieel element om dit onderzoek te kunnen uitvoeren. Het debat over de definitie van de antieke stad kent een lange geschiedenis die behandeld wordt in het eerste hoofdstuk van dit boek. Een van de belangrijkste conclusies in dit debat is dat zelfbestuur een wezenskenmerk van de antieke stad is. Alle nederzettingen die we kennen als *coloniae*, *municipia* en *civitates* voldoen aan dit criterium. Deze drie soorten 'gemeenten' kenden een bestuurlijke organisatie met bestuurlijke functies zoals *duumviri*, *aediles* en een *ordo decurionum* (stadsraad). Daarnaast zijn er enkele functies en diensten aan te wijzen die een nederzetting haar urbane kenmerken geeft. Hierbij moet men denken aan functies en diensten die de nederzetting zelf overstijgen en bovendien van een breder regionaal karakter zijn, zoals heilige plaatsen, administratieve centra en markten.

Met deze definitie in gedachten wordt gekeken naar de voor-Romeinse nederzettingssystemen. In principe kunnen twee verschillende systemen worden onderscheiden. Ten eerste is er het systeem van stadstaten zoals beschreven door Collis, dat min of meer correspondeert met het regelmatige nederzettingenpatroon van Bonet. Met name in de Mediterrane kustgebieden en de Guadalquivir-vallei ontwikkelde zich een nederzettingenpatroon gebaseerd op stadstaten die op niet al te verre afstand van elkaar lagen. Dit voor-Romeinse systeem had grote invloed op het nederzettingenpatroon van de Romeinse tijd. Het vergemakkelijkte de Romeinse verovering van dit gebied. Daarnaast leidde de verstedelijkte voor-Romeinse structuur van de Guadalquivir-vallei tot de ontwikkeling van een van de meest urbane gebieden in de Romeinse periode.

Naast de voor-Romeinse stadstaten bestond een tweede systeem, te weten dat van 'tribal states' (stamstaten). Deze politieke eenheden werden gekenmerkt door een meer verspreid nederzettingenpatroon. Hierbij concentreerde de macht van de stam zich in een grote (proto-)urbane nederzetting, van waaruit de ondergeschikte nederzettingen (*castros*) werden gecontroleerd. Doordat dit systeem bestond uit een groot centrum met ondergeschikte kleinere centra, waren de territoria van de 'tribal states' groter dan die van de 'stadstaten'. Dergelijke 'tribal states' kunnen met name worden herkend op het Tafelgebergte. Daarentegen heeft Pereira beargumenteerd dat de *castros* in de Cantabrische bergketen ook als een heterarchisch systeem geïnterpreteerd kunnen worden. In een dergelijke situatie hebben we nog steeds te maken met grote territoria van 'tribal states', maar bestaat er geen centrale (proto-)urbane nederzetting. Ongeacht welke interpretatie correct is, staat vast dat het grote aantal *castros* in het binnenland zorgde voor een verdeeld landschap, waarin de Romeinen elk *castro* apart moesten veroveren. Dit is af te leiden uit de Bronze de El Bierzo, waarin de *Paemeiobrigensis* als bewoners van een *castro* beloofd worden met belastingvrijheid, omdat ze tegen de wil van de stam voor de zijde van de Romeinen kozen.

In hoofdstuk 3 wordt gekeken naar het Romeinse stedelijke netwerk. In talrijke publicaties wordt Plinius' *Naturalis Historia* gebruikt om een lijst van zelfbesturende gemeenschappen te creëren. De door Plinius gebruikte terminologie, zoals de gedeeltelijk uitwisselbare termen *populus*, *civitas* en *oppidum*, leidt echter tot moeilijkheden bij de reconstructie van het stedelijke netwerk van de drie *Hispaniae*.<sup>1</sup> Bovendien kunnen deze termen ook gebruikt worden als aanduiding voor *coloniae* en *municipia*, waarmee het vrijwel onmogelijk wordt om de verschillende zelfbesturende gemeenschappen te herkennen. Ondanks deze problematiek is de *Naturalis Historia* een goed startpunt voor een onderzoek naar zelfbesturende gemeenschappen in de *Hispaniae*. In zijn *conventus*<sup>2</sup>-lijsten gebruikt Plinius het woord *oppidum* als aanduiding voor de stedelijke kern (*urbs*) van de *civitas*. In zijn paragraaf over *Citerior* refereert hij aan 293 *civitates*, waarvan er 189 een *oppidum* hebben. Hieruit volgt dat de overige 114 geen *oppidum* hadden. In dit proefschrift worden dergelijke gemeenschappen 'dispersed *civitates*' genoemd. Hierbij gaat het om 'gemeenten' met meerdere centra die elk een bijzondere functie (religieus, bestuurlijk of economisch) vervulden.

Een andere belangrijke bron is Ptolemaeus' *Geographica*. De verhandeling van Ptolemaeus bestaat uit lange lijsten van *poleis* (steden/nederzettingen) met coördinaten. Helaas is Ptolemaeus' *Geographica* op zichzelf niet bruikbaar als bron, dit komt onder andere door de vele hapaxen in zijn werk. Daarnaast bevat de lijst van *poleis* ook verscheidene niet-urbane nederzettingen zoals *mansiones* en *mutationes* (halteplaatsen en pleisterplaatsen voor reizigers over de Romeinse wegen).

Detlefsen heeft opgemerkt dat de door Ptolemaeus genoemde *poleis* van sommige uit Plinius bekende *populi* aangeduid worden als *Aqua* of *Forum*. Hij beargumenteerde dat dit de centrale nederzettingen zijn van *civitates* zonder *oppidum*. In dit onderzoek wordt de interpretatie van Detlefsen met casestudies bewezen. In bepaalde gevallen zien we binnen het territorium van een *civitas* dat er meerdere nederzettingen zijn met bepaalde stedelijke kenmerken, maar dat er niet één duidelijk urbaan centrum is. We moeten hieruit concluderen dat de *civitates* en zelfs sommige *municipia* in *Hispania* niet voldoen aan het klassieke *urbs et territorium*-model. Op deze manier leidt bestudering van het werk van Ptolemaeus tot een beter begrip van de dispersed *civitas*, bijvoorbeeld in het geval van de *Limici* en hun 'hoofdstad' *Forum Limicorum*.

Naast de werken van Plinius en Ptolemaeus is de epigrafie een belangrijke bron om tot een beter begrip van het stedelijk netwerk te komen. Inscripties kunnen bewijs leveren voor het zelfbestuur van gemeenschappen. Bovendien kan de epigrafie helpen bij het herkennen van Flavische *municipia*. Reeds in Plinius' werk wordt terloops vermeld dat keizer Vespasianus *ius Latii* had toegekend aan *universa Hispania*. In de epigrafische bronnen duiden verschillende gemeenschappen zichzelf aan als *municipium Flavium*. Helaas kan de precieze juridische status van veel *municipia* niet meer worden achterhaald. Het uitgevoerde onderzoek richt zich echter voornamelijk op gemeenschappen met zelfbestuur, waarbij de exacte juridische status van ondergeschikt belang is.

Naast het systeem van zelfbesturende gemeenschappen bestond een netwerk van secundaire nederzettingen welke een belangrijke rol speelden binnen het totale nederzettingenpatroon. Sommige van deze nederzettingen functioneerden als centrale plaatsen met urbane functies en hielpen om de 'officiële' urbane centra te verbinden met hun rurale achterland. In de klassieke teksten en epigrafie vinden we vier vormen van secundaire nederzettingen: *pagi*, *castella*, *vici* en de centrale nederzettingen van *civitates contributae*. Deze laatste categorie van nederzettingen is van uitzonderlijk belang. In sommige gevallen werd vanuit Rome besloten dat een *civitas* ondergeschikt werd aan een andere gemeenschap. In zijn lijsten lijkt Ptolemaeus aan deze categorie te refereren, bijvoorbeeld in het geval van de *Copori* aan wie twee *poleis* worden toebedeeld: *Lucus Augusti* en *Iria Flavia*. Hoewel de *conventus* hoofdstad *Lucus Augusti* zonder enige twijfel de hoofdstad was van deze *civitas*, is het goed mogelijk dat *Iria Flavia* de 'hoofdplaats' was van een *civitas contributa*. Helaas is tot op heden weinig onderzoek naar de *civitates contributae* van het Iberisch schiereiland gedaan.

Meer in het algemeen kunnen we stellen dat het onderzoek naar de secundaire nederzettingen van het Iberische Schiereiland een ondergeschoven kind is. Op basis van de uitgebreide literatuur over de 'small

<sup>1</sup> Dit zijn de Romeinse provincies *Hispania Citerior*, *Hispania Ulterior Baetica* en *Hispania Ulterior Lusitania*.

<sup>2</sup> De *conventus* is een onderverdeling van de provincie. In totaal zijn er 14 *conventus* in *Hispania*.

towns' van Britannia en de 'agglomérations secondaires' van Gallië kan een basale typologie van deze nederzettingen worden geïntroduceerd. Terwijl sommige secundaire nederzettingen geïdentificeerd kunnen worden als 'stadachtig/town-like', waren er ook gespecialiseerde nederzettingen en agrarische dorpen. Laatstgenoemde categorie speelt in het uitgevoerde onderzoek geen rol. De gespecialiseerde nederzettingen vervulden verschillende functies, waaronder religieuze (badplaatsen en heilige plaatsen), economische (mijnen, havens, marktplaats) en bestuurlijke (bijvoorbeeld als ondergeschikte bestuurscentra in het geval van een zelfbesturende gemeenschap met een groot territorium). Duidelijke voorbeelden van secundaire nederzettingen zijn de badplaats *Archena*, de haven *Portus Ilicitanus* en de mijnbouw-nederzetting *Metallum Vipascense*. Daarnaast kunnen sommige *mansiones* en *mutationes* zich, door hun positie als stopplaats langs de belangrijke wegen, verder ontwikkeld hebben tot centrale plaatsen. Te denken valt aan plaatsen als *Iturissa* en mogelijk ook *Ildum*. Dergelijke nederzettingen boden de bevolking van afgelegen regio's toegang tot eenvoudige 'stedelijke' goederen en diensten.

In een aantal gevallen zien we dat de secundaire nederzettingen voortzettingen zijn van mogelijke voor-Romeinse zelfbesturende gemeenschappen, zoals *Baesuris*. Naast de verschillende voor-Romeinse stedelijke patronen had ook het moment van verovering een groot effect op de verdere ontwikkeling van het Romeinse nederzettingenpatroon. Het lijkt erop dat die gemeenschappen die vóór 133 v. Chr. opgenomen waren in het Romeinse bestel, in de pre-Flavische periode al bepaalde privileges kregen, zoals belastingvrijheid, Latijns of zelfs Romeins burgerrecht. Van een aantal van deze gemeenschappen is bekend dat zij de Romeinen hielpen bij de verovering van het Iberische Schiereiland en andere gebieden nadat ze opgenomen waren in het Romeinse Rijk.

Republikeinse *coloniae* met Latijns recht lijken in de periode van Caesar en Augustus gepromoveerd te zijn tot *municipia civium Romanorum* (steden met Romeins burgerrecht), zoals in het geval van *Palma* en *Pollentia*. Dat de status van *municipium civium Romanorum* werd gegund aan vrienden van Rome blijkt uit de promoties na de burgeroorlog tussen Julius Caesar en Pompeius: alleen Caesars bondgenoten werden gepromoveerd tot *municipia civium Romanorum*. Verschillende steden die zich achter Pompeius hadden geschaard, verloren grote delen van hun territorium en werden *coloniae*. Het stichten van kolonies in gemeenschappen die bestraft werden voor hun steun aan Pompeius verklaart de verbazing van Hadrianus over het verzoek van *Italica* om *colonia* te mogen worden. Tegelijkertijd kunnen we vaststellen dat *coloniae* vaak groter zijn dan andere steden; ze hadden grotere territoria en hadden vaak verscheidene monumentale gebouwen.

In tegenstelling tot andere steden hadden *coloniae* en *municipia civium Romanorum* vaak verscheidene gebouwen voor het bijwonen van toneeluitvoeringen, wedstrijden of gladiatorenengevechten (amfiteater, circus en theater). Bovendien zijn de *coloniae* en *municipia c. R.* waar dergelijke gebouwen niet zijn gevonden vaak slecht onderzocht. De meest gemonumentaliseerde steden lagen veelal op belangrijke punten van het wegennetwerk. Deze correlatie tussen connectiviteit en monumentaliteit zou het gevolg kunnen zijn van de belangrijke economische posities die sommige nederzettingen hadden. Natuurlijk valt het te verwachten dat de provinciehoofdsteden meer leden van de provinciale elite aantrokken die de voorstellingen en benodigde gebouwen vaak financierden. Andere gemonumentaliseerde plaatsen waren belangrijke mijnbouw-centra, zoals *Segobriga* en *Castulo*, die hierdoor ook een goede positie hadden binnen het wegennetwerk. De minerale rijkdom van hun territoria leidde tot een inkomen dat aangewend kon worden voor het bouwen van de monumentale schouwplaatsen.

Een andere verklaring voor de monumentaliteit van sommige steden kan worden gevonden in interstedelijke rivaliteit. Nederzettingen die waren gelegen op belangrijke knooppunten in het netwerk, hadden een korte verbinding met andere steden, waarvan sommigen schitterende monumenten hadden. Het stedelijk chauvinisme van de lokale elite lijkt hen ertoe te hebben gestimuleerd om ook voor hun eigen stad dergelijke monumenten te betalen. Men kan zich voorstellen dat een magistraat uit *Contributa Iulia Ugultunia* met een provinciale functie in *Augusta Emerita* geneigd was zijn eigen thuisstad meer allure te geven door spelen te organiseren of zelfs een theater of amfiteater te financieren. Het *forum* als politiek centrum van de stad was zeer waarschijnlijk de belangrijkste plaats voor verschillende vormen van euergetisme en stedelijke trots. Verder onderzoek naar de monumentaliteit van stedelijke *fora* zal een beter inzicht kunnen geven in de relatie tussen monumentaliteit, connectiviteit en juridische status.

In veel publicaties worden steden gedefinieerd als grote nederzettingen. Daarentegen moeten we vaststellen dat de overgrote meerderheid van de steden van het Iberische Schiereiland klein waren in vergelijking met steden in andere delen van het Romeinse Rijk. Zelfs de grootste steden zoals *Tarraco*, *Augusta Emerita*, *Carthago Nova* en *Gades* hadden een oppervlakte van slechts 80 tot 90 hectaren. Deze steden waren niet alleen klein in vergelijking met de grote steden zoals *Carthago*, *Antiochia* en *Alexandria*, maar ook in vergelijking met andere Romeinse steden zoals *Mogontiacum*, *Lugdunum* en *Londinium*. Vanuit dit oogpunt is Strabo's bewering, dat *Gades* de grootste stad in het westen is, opmerkelijk. Hierbij moeten we niet vergeten dat hij gebruik maakte van bronnen die stammen uit een tijd waarin *Carthago* nog niet hersticht was en steden als *Mogontiacum*, *Lugdunum* en *Londinium* nog niet bestonden. In ieder geval waren de steden van het Iberisch Schiereiland klein of zelfs zeer klein. Het *municipium Munigua* met een bebouwd areaal van slechts drie hectaren is een van de vele voorbeelden die illustreren dat we de Romeinse stad op het Iberisch Schiereiland niet kunnen definiëren aan de hand van de grootte van het bebouwde areaal.

In hoofdstuk zes wordt aangetoond dat de grootste steden van het Iberische Schiereiland konden leven van de opbrengsten van hun eigen territoria. Dit wijst erop dat de groei van de stedelijke bevolking werd gelimiteerd door de economische draagkracht van het directe achterland. Het stedelijke patroon werd ook bepaald door de geografische factoren. De dichtbevolkte en kleinere territoria vinden we in de Mediterrane Façade en de Iberische Levant, waar het model van de stadstaat zich al in een vroeg stadium ontwikkelde. De vijf grootste steden hadden controle over grotere territoria, die aan hen door Rome waren toegewezen.

De middelgrote centra vinden we langs de belangrijkste verbindingen in het netwerk, bijvoorbeeld de steden aan de weg die de mijnen van het noordwesten verbond met *Tarraco* ('Via del Norte'). Daarnaast vinden we grote nederzettingen op kruisingen van wegen en rivieren, bijvoorbeeld in de Guadalquivirvallei. Deze centra konden zich verder ontwikkelen door de handel die mogelijk was dankzij hun voordelige positie binnen het netwerk.

Een opvallende concentratie van zelfbesturende steden is te vinden in de reeds genoemde Guadalquivirvallei. Hier waren de grenzen tussen de stedelijke territoria altijd gelegen binnen een loopafstand van maximaal 3 uur vanuit twee aangrenzende centrale steden. Een vergelijkbaar patroon bestond langs de middenloop van de Ebro. De overige regio's van het Iberisch Schiereiland kenmerken zich door clusters van zelfbesturende gemeenschappen in verder lege landschappen. Geografisch en klimatologisch onderzoek laat zien dat in sommige regio's met een lage urbanisatiegraad de geografische en klimatologische situatie suboptimaal was. Hoewel volledig onbewoonbare gebieden zeldzaam zijn, is het duidelijk dat de bevolking zich concentreerde in gebieden met betere omstandigheden. Desondanks zijn ook in enkele gebieden met gunstige geografische en klimatologische omstandigheden geen sporen van stedelijke bewoning aangetroffen. Hierbij moet wel worden bedacht dat 30 van de 430 zelfbesturende gemeenschappen van Romeins Spanje en Portugal tot op heden niet zijn gelokaliseerd. Bovendien moet worden meegenomen dat Plinius melding maakt van niet minder dan 513 *civitates*. Hieruit volgt dat we nog steeds te maken hebben met een incomplete dataset. In het geval van *Lusitania* valt echter niet te ontkomen aan de conclusie dat deze provincie slechts weinig nederzettingen met een stedelijk karakter kende.

De bevolking van gebieden die ver van zelfbesturende steden lagen, kunnen gebruik hebben gemaakt van nabijgelegen secundaire nederzettingen. Dergelijke nederzettingen zouden een reeks van economische, religieuze en wellicht zelfs bestuurlijke functies vervuld kunnen hebben. Om een volledig beeld te krijgen van de geografische spreiding van verschillende soorten 'centrale plaatsen' op het Iberisch Schiereiland zouden deze secundaire nederzettingen dan ook meer aandacht moeten krijgen in toekomstig onderzoek.